

Дзьобань О.П.

СТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ЇЇ БЕЗПЕКИ (СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Соціально-філософський аналіз проблем безпеки вимагає з'ясування місця і ролі держави, механізмів її функціонування в контексті забезпечення стійкості соціальної системи до несприятливих впливів, що створюють загрози особистості, суспільству і власне державі. У сучасних дослідженнях проблема стійкості у загальнотеоретичному плані розглядається в межах аналізу закономірностей функціонування й розвитку складних систем (загальна теорія систем, синергетика). У переважній більшості наукових праць, присвячених цій проблемі, чітко прослідковується висновок, що способом існування самокерованих систем є збереження цілісності й визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. При цьому, як відзначається в публікаціях за результатами подібних досліджень, динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх основних параметрів¹. Незважаючи на солідне теоретичне підґрунтя, все ще залишається недостатньо опрацьованою проблема філософської рефлексії стабільності соціальної системи в контексті національної безпеки, якій і присвячена дана стаття. Метою і завданням статті є здійснення соціально-філософського аналізу синергетичного підходу до розуміння стабільності соціальної системи і застосування його до проблематики в контексті проблем національної безпеки.

Стабільне функціонування будь-якої соціальної системи визначається ефективністю вирішення ряду життєвих проблем. У сучасній науці розроблена так звана концепція “функціональних імперативів” (Т.Парсонс, Р.Бейлз, Б.Шилз), у якій сформульований інваріантний набір функціональних проблем, вирішення яких є обов'язковим для виживання соціальної системи. До них належать: проблеми адаптації системи до зовнішнього середовища, проблеми досягнення мети (залежні від зовнішніх об'єктів), проблеми інтеграції, а також відтворення структури й зняття напруг. При цьому перші дві групи проблем, згідно з таким підходом, обумовлені взаємодією зовнішніх факторів, а інші – внутрішніми процесами функціонування самої системи.

Безпека особистості, суспільства й держави прямо залежать від ступеня стійкості соціальної системи і її основних компонентів (сфер). У процесі свого існування й розвитку суспільна система відчуває на собі постійний вплив двох протилежних тенденцій, виражених, з одного боку, у процесах дезорганізації, а з іншого – у протидіючих їм процесах самоорганізації й організації, що відображають здатність соціуму адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін.

У спеціальних дослідженнях дезорганізація визначається як вираження ентропійних процесів, що мають місце в процесі функціонування найрізноманітніших систем. “Закон зростання ентропії, – як відзначається в одній з праць І.Пригожина, – є відображення зростаючої дезорганізації” [1, с. 30]. Відомо, що закон наростання ентропії є властивістю закритих систем. У той же час і у відкритих системах (а соціальні системи безпосередньо належать до даного класу систем) можна спостерігати ентропію, яка наштовхується на антиентропійні процеси, оскільки будь-яка відкрита система має властивість самоорганізації (самоуправління) [2]. Як відзначає відомий дослідник самокерованих систем Б.С.Українець, “за час існування таких систем їхня ентропія підтримується на одному рівні або навіть часом зменшується, якщо система є досить високоорганізованою й здатною до прогресивного розвитку” [3, с. 38]. Однак у певних випадках і в них ентропійні процеси можуть значно розвиватися й перетворюватися на домінуючу тенденцію, а це означає, що “антиентропійний характер самокерованих систем не вступає в протиріччя з другим началом термодинаміки...” [3, с. 39], тобто з усталеною науковою теорією.

У соціальних системах процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному їх функціонуванню. Як справедливо зазначає у даному контексті О.Ахієзер, соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послаблюють, розхиляють і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції [4].

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. Процеси самоорганізації можна знайти в розвитку багатьох соціальних явищ, а також явищ духовного життя. У специфічному виді процес самоорганізації може виражатися й у створенні кримінальних способів регулювання соціально-економічних відносин у тому випадку, якщо офіційні структури не в змозі за будь-яких причин виконувати суспільно-необхідні функції. У результаті можливе створення системи самоорганізації кримінального типу, що пронизує найважливіші елементи суспільства (колумбійський чи сицилійський варіанти “суспільної самоорганізації”).

У соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією. При цьому організуючим началом із всією очевидністю є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Як справедливо відзначає Г.І.Рузавін, організація соціальних систем – це “вплив на систему упорядковуючих дій з боку суспільства, держави, влади” [5, с. 67]. У даному випадку мова йде про державну політику і владну діяльність, взятих у їхніх граничних значеннях і різних видах прояву. У цілому владна діяльність, як сутнісне вираження політики, виявляється в організаційному й регулюючому впливі на процес функці-

онування соціальної системи за допомогою узгодження, упорядкування й координації взаємодії її різних елементів.

При цьому слід зазначити, що в загальній теорії систем і теорії самоорганізації самокерованих систем (синергетика) співвідношення самоорганізації й організації нерідко розглядається як співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування системи. Так, Г.І. Рузавін в іншій своїй праці безпосередньо вказує на те, що організація – це “узгоджений, упорядковувачий, вплив зовнішнього стосовно системи фактора” [6, с. 7]. Однак владні інститути і політична організація суспільства в цілому виступають основними структурними компонентами політичної системи і є, таким чином, частиною соціальної системи, її внутрішніми елементами з набором властивих їм функцій. Пояснення такого роду феномена міститься у відомій тезі Ф.Енгельса, згідно з якою “держава є продукт суспільства на відомому ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв’язне протиріччя із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із протирічливими економічними інтересами не пожерли одне одного і суспільство в нещадній боротьбі, необхідна сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, сила, що зменшувала зіткнення, тримала його в межах “порядку” [7, с. 169-170].

Іншими словами, суспільна самоорганізація на відомому рівні розвитку стає недостатньою для регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Сама потреба в безпеці суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко “вмонтованою” у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче “піднімається” над суспільством і починає виступати “зовнішнім” упорядковувачим фактором стосовно системи в цілому.

Вперше спроба комплексного аналізу ролі організації в розвитку складних систем і проблеми співвідношення організації і дезорганізації була зроблена російським вченим О.О.Богдановим. Результати його досліджень у цій галузі знайшли відображення у фундаментальній праці під назвою “Загальна організаційна наука. (Тектологія)”ⁱⁱ, виданій у 20-х роках минулого століття і згодом незаслужено забутій. Лише останнім часом теоретичні погляди, викладені в ній, стали активно залучати до наукового обігу у зв’язку із зростаючим інтересом до проблем самоорганізації складних систем і їх розробкою в межах синергетики. В тектології О.О.Богданова (за всієї її незавершеності і недостатньому опрацюванні ряду суттєвих положень) висунутий ряд ідей, що мають евристичне значення для розуміння місця і функціональної ролі організаційного начала в життєдіяльності формотворчих систем взагалі і суспільних систем зокрема.

Вихідним методологічним положенням теоретичної системи, викладеної О.О.Богдановим в його тектології, виступає теза про те, що “усяка людська діяльність об’єктивно є організуючою або дезорганізуючою”. Відповідно до цієї тези організація розглядається автором як “доцільна єдність дій”, а дезорганізація – як результат зіткнення різних організаційних процесів, як “боротьба організаційних форм”, “руйнування, розпад, розриви зв’язків, відокремлення” [8]. Якщо в природі “єдність дій” має стихійно-організаційну основу, то в діяльності людей вона носить свідомо-організаційний характер. Організаційна діяльність при цьому має доцільний сенс і містить у собі “ідею мети”.

На думку О.О.Богданова, джерелом дезорганізації є “послаблення активностей” елементів, які складають організовану систему, й ускладнення її структури. У суспільстві “ускладнення життєвих відносин, зростання їхньої неоднорідності зменшують стрункість і стійкість усєї системи”, якщо вона розвивається без своєчасних і необхідних перетворень суспільної структури за допомогою реформ. Надзвичайно актуально при цьому звучить висновок автора, що “будь-яка життєздатність відносна; вона існує тільки стосовно того чи іншого середовища; і елементи, найвищою мірою пристосовані для одного середовища, найбільш стійкі під її впливами, в іншому середовищі чи під істотно іншими впливами, можуть виявитися, і в більшості випадків виявляються мало пристосованими і нестійкими”. З’ясовуючи природу такої відносності, вчений вказує на той факт, що за сприятливих умов (“позитивний підбір”) оптимальною є така структура системи, яка базується на широкій автономії її елементів, однак при несприятливих впливах середовища (“негативний підбір”) краща здатність до виживання притаманна “злитій” системі, яка характеризується централізованими, міцними і тісними зв’язками між її елементами [8].

Згідно з концепцією О.О.Богданова, всяка боротьба, що представляє собою “протилежно спрямовані активності”, хоча і може мати своїм результатом прогрес, сама по собі – явище дезорганізаційне. Боротьба різних соціальних сил у суспільстві виражає посилення різноманітності і складності внутрішніх відносин системи і викликає зростання її нестійкості. Найважливішим фактором, що визначає стійкість і цілісність системи, відзначає О.О.Богданов, є її здатність до опору негативним впливам. Аналізуючи цей аспект проблеми, вчений робить висновок, що стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів усіх його частин у будь-який момент – закономірність величезного життєвого і наукового значення. У такому вигляді положення охоплює всю організаційну і дезорганізаційну практику [8]. Цей висновок визначається самим вченим як “закон відносних опорів”. Його смисл полягає в тому, що сумарна стійкість системи до несприятливих впливів являє собою складний результат “часткових стійкостей” складових її елементів, а тому, в результаті, структурна стійкість цілого може залежати від ступеня стійкості найбільш слабого суттєвого елемента системи. Усі ці висновки мають актуальне значення для дослідження процесів суспільної дезорганізації й організації з точки зору стійкості соціальної системи до несприятливих впливів і державного забезпечення її безпечного розвитку.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом [9]. Виживаність самокерованої системи забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища.

Відзначаючи зазначені закономірності в розвитку і функціонуванні складних систем, Б.С.Українець підкреслює, що “виживаність самокерованої системи можна назвати такою безліччю станів, у яких система не втрачає своєї цілісності і не припиняє свого функціонування. Якщо система мимоволі або під тиском зовнішніх умов, які змінилися, не переходить за межі цієї безлічі, то вона виживає” [3, с. 42]. Ця точка зору кореспондується з точкою зору фахівця з загальної теорії систем американського дослідника А.Раппопорта, який стверджує, що “система є тим більше організованою, чим більше вона має можливостей протидіяти збурюванням відносно “досягнення обраної мети” [10, с. 98].

В умовах істотної дезорганізації системи, коли вона втрачає стабільність, необхідно враховувати нові взаємозалежності й обставини, що впливають на процес змін. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості.

Загально визнано, що одним з істотних принципів самоорганізації є виникнення біфуркацій (або розгалужень) у моменти можливого переходу від старої структури до нової. Іншими словами, у пограничній ситуації, коли дезорганізація пронизує систему, виникає безліч невизначеностей і можливих варіантів у процесі перетворення системи, що спростовує принцип “іншого не дано”. “Флуктуації або випадкові відхилення, що можуть відбуватися в цей момент, – відзначає Г.І.Рузавін, – можуть докорінно вплинути на характер подальшої еволюції системи. Отже, саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах” [6, с. 71].

Ця надзвичайно складна і відповідальна стадія в еволюції систем склала предмет особливої уваги І.Пригожина та І.Стенгерс у їхній спільній роботі “Порядок з хаосу”. Так, на думку авторів, процеси самоорганізації в дуже нерівноважних умовах знаходяться залежно від тонкої взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами. “Ми вважаємо, – зазначають І.Пригожин та І.Стенгерс, – що поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти” [11].

Таким чином, здатність складних систем до самоорганізації протистоїть ентропійним процесам, вираженим у явищах дезорганізації. У соціальних системах самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об’єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція політики як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил.

Дуже важливо, однак, щоб у процесі реалізації власне-організаторської функції політики враховувалися загальні тенденції процесу самоорганізації, їх культурно-цивілізаційний, екзистенціальний зміст, а сам державно-політичний вплив на механізм гомеостазису не знецінював його. В ідеалі необхідно домагатися гармонійної єдності суспільної організації і самоорганізації, оскільки збіг “силових ліній” організації і самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. У протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного, органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав’язування суспільству заздалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є “м’який”, індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цілевизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасно, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. У такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

У цьому контексті звертає на себе увагу висновок Г.Рузавіна, що “у соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, хоча й у цьому випадку прогрес і розвиток істотно залежать, по-перше, від їхнього співвідношення, а по-друге, від того, наскільки організація відповідає внутрішній природі систем, об’єктивним потребам її розвитку” [6, с. 8]. Відповідність державної діяльності “внутрішній природі” суспільства виявляється, насамперед, в орієнтації її на збереження фундаментальних основ життєвого устрою суспільства, в адекватному вираженні в діяльності владних органів національних інтересів і цінностей, укорінених у житті народу і зафіксованих у його історичному досвіді.

Таким чином, державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів збереження стійкості соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності, зокрема політичної, можуть і повинні задаватися необхідні параметри для успішної самоорганізації суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його громадян.

Джерела та література

1. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках. – М.: Наука, 1985.
2. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М.: Мир, 1985.
3. Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность. – М.: Мысль, 1972.
4. Ахиезер А. Дезорганизация как категория общественной науки // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6.
5. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Тектология А.А.Богданова и современность / Материалы конференции. – Вопросы философии. – 1995. – № 8.
6. Рузавин Г.И. Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе / Сборник статей. – В 2-х частях. – М.: Ин-т философии РАН, 1990. – Ч.1.
7. Энгельс Ф. Варварство и цивилизация // К.Маркс, Ф.Энгельс. – Соч. – Т.21. – С. 156-178.
8. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). – Л.-М.: Книга, 1925 (ч.1), 1927 (ч.2), 1929 (ч.3).
9. Макеев А.В. Политика и безопасность. Монография. – М.: «Щит-М», 1998.
10. Исследования по общей теории систем // Сборник переводов. – М.: Прогресс, 1969.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. / Общ. ред. В.И.Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В.Сачкова. – М.: Прогресс, 1986.

Дается вариант подхода к анализу социальной системы с использованием принципов синергетики. Предпринята попытка рассмотреть безопасность социальной системы с точки зрения ее стабильности. Показана роль государства в обеспечении безопасности социальной системы с точки зрения синергетического подхода.

A version of the analysis of social system by using synergetic is given. An attempt of investigation a security of social system from the point of view of its stability is made. The role of the state in the securing of security of social system from the point of view of synergetic version is showed.

УДК 13.130.3

Ключові слова: безпека, соціальна система, самоорганізація, дезорганізація, ентропія.

ⁱ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах науково-дослідної роботи (НДР) “База-2”, яка виконується кафедрою філософії Харківського військового університету на замовлення Міністерства оборони України, з комплексною цільовою програмою НДР “Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870), а також з науковими проблемами, над якими працює автор статті в межах дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук.

ⁱⁱ У даній праці узагальнені інтегративні тенденції у природничо-науковому і соціальному пізнанні. Сам Олександр Богданов визначив тектологію як “загальне вчення про норми й закони організації усіляких елементів природи, практики й мислення”.